

Henryk Paprocki

Elementy liturgii starotestamentowej w Nowym Testamencie

Collectanea Theologica 64/2, 103-110

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HENRYK PAPROCKI, WARSZAWA

ELEMENTY LITURGII STAROTESTAMENTOWEJ W NOWYM TESTAMENCIE

„Nie sądzicie, że przyszedłem znieść Prawo albo Proroków.
Nie przyszedłem znieść, ale wypełnić” (Mt 5, 17)

W Nowym Testamencie występuje wiele wzmianek dotyczących liturgii starotestamentowej, które można podzielić na dwie kategorie:

a) wzmianki ogólne, mówiące jedynie o tym, że wydarzenie miało miejsce w synagodze lub świątyni.

b) wzmianki konkretne, odnoszące się do określonych czynności liturgicznych.

Do pierwszej kategorii należą informacje o tym, że Jezus nauczał w synagogach, na przykład: „W dzień szabat udał się swoim zwyczajem do synagogi i powstał, aby czytać” (Łk 4, 16), „I obchodził Jezus całą Galileę, nauczając w tamtejszych synagogach” (Mt 4, 23, por. 9, 35; 12, 9; 13, 54; Mk 1, 21; 3, 1; 6, 2; Łk 6, 6; 13, 10). Niekiedy synagoga nie jest przy tym wymieniana: „Udał się do Kafarnaum, miasta w Judei, i tam nauczał w szabat” (Łk 4, 31), „Wędrował przez miasta i wsie, nauczając i głosząc Ewangelię o królestwie Bożym” (Łk 8, 1, por. 13, 22). Wśród miejsc nauczania wymieniana jest też świątynia: „I nauczał codziennie w świątyni” (Łk 19, 47), „Pewnego dnia, kiedy nauczał lud w świątyni” (Łk 20, 1). Również apostołowie zostali posłani, aby nauczać lud Izraela: „Nie idźcie do pogan i nie wstępujcie do żadnego miasta samarytańskiego. Idźcie raczej do owiec, które poginęły z domu Izraela” (Mt 10, 8-9).

Nauczanie apostołów, opisane w Dziejach Apostolskich, także związane jest przeważnie z synagogą: „Dotarli do Antiochii Pizydyjskiej, weszli w dzień sobotni do synagogi i usiedli” (Dz 13, 14), „w Ikonium weszli tak samo do synagogi żydowskiej i przemawiali” (Dz 14, 1), „w szabat wyszliśmy za bramę nad rzekę, gdzie – jak sądziliśmy – było miejsce modlitwy” (Dz 16, 13). Sytuacja ta powtarza się w Berei (Dz 17, 10), Tessalonice (Dz 17, 1-2), Koryncie (Dz 18, 4), Efezie (Dz 18, 19; 18, 26; 19, 8) i Derbe (Dz 14, 20-21), ale w tym wypadku synagoga nie jest wymieniona.

We wszystkich tych wzmiankach nie ma mowy o nabożeństwie synagogałnym, a jedynie o synagodze (synagogi pojawiają się w okresie niewoli babilońskiej, po zburzeniu świątyni jerozolimskiej). W każdej miejscowości była synagoga, w Jerozolimie było ich kilkaset, w tym nawet na terenie świątyni. Jak wiadomo, synagoga jest prostym budynkiem, którego najważniejszymi miejscami są *aron-ha-kodeš* służący do przechowywania zwojów Pisma oraz podwyższenie (*bima*), na którym odbywa się lektura

i komentowanie tekstu biblijnego. Uroczyste nabożeństwa odbywały się w synagodze najpierw w każdy szabat oraz w dni świąteczne i postne. Ponadto w dni targów i posiedzeń sądowych, ale niezależnie od tych uroczystych zebrań synagoga była otwarta trzy razy w ciągu dnia. Nabożeństwo synagogałne koncentrowało się wokół czytania Pisma Świętego (zwoje wynoszone są na bime, co jest źródłem uroczystej intronizacji Ewangelii w liturgiach wschodnich) i odmawiania określonych modlitw, głównie *Šema Israel*, wyznania wiary i krótkiego wspomnienia wyzwolenia z Egiptu¹.

Istotny jest fakt, że w synagogach czytano Pismo Święte (*Tora i Prorocy*), po czym wygłaszano odpowiedni komentarz o charakterze homilii. Jezus wygłaszał więc naukę w synagodze podczas nabożeństwa. Dzieje Apostolskie pozwalają stwierdzić, że zwyczaj ten praktykowano także w późniejszym okresie, być może aż do zerwania chrześcijaństwa z synagoga (około roku 135), przynajmniej w środowisku judeochrześcijańskim. Z tego właśnie względu nabożeństwo synagogałne wywarło istotny wpływ na pierwszą część mszy, zwaną liturgią katechumenów².

W Księdze Dziejów Apostolskich widoczny jest również związek apostołów ze świątynią jerozolimską: „Piotr i Jan wchodzili do świątyni na modlitwę o godzinie dziewiątej” (Dz 3, 1). „Trzymali się wszyscy razem w krąganku Salomona” (Dz 5, 12). Związek ten kontynuuje fakt obecności samego Jezusa w świątyni jerozolimskiej, potwierdzony w Ewangelii: „Tymczasem dopiero w połowie świąt [namiotów] przybył Jezus do świątyni i nauczał” (J 7, 14) oraz „Obchodzono wtedy w Jerozolimie uroczystość Poświęcenia świątyni. Było to w zimie. Jezus przechadzał się w świątyni w portyku Salomona” (10, 22-23). Życie Jezusa było bowiem od początku związane z judaizmem i ze zwyczajami liturgicznymi judaizmu. Świadczy o tym fakt obrzezania: „Gdy nadszedł dzień ósmy i należało obrzezać Dziecię, nadano mu imię Jezus” (Łk 2, 21), a także oczyszczenia: „Gdy potem upłynęły dni ich oczyszczenia według Prawa Mojżeszowego, przynieśli Je do Jerozolimy, aby Je przedstawić Panu” (Łk 2, 22), skąd wynika późniejszy w chrześcijaństwie zwyczaj chrztu ósmego dnia po narodzeniu i oczyszczeniu czterdziestego dnia (wpływy tradycji żydowskiej są zwłaszcza widoczne w liturgii chrztu w Kościołach wschodnich). Obecność dwunastoletniego Jezusa w świątyni również świadczy o udziale w życiu religijnym swego narodu: „Rodzice Jego chodzili co roku do Jerozolimy na święto Paschy. Gdy miał lat dwanaście, udali się tam zwyczajem świątecznym” (Łk 2, 41). W wydarzeniu tym można, a raczej należy widzieć nawiązanie do powszechnie praktykowanego zwyczaju, według którego chłopiec był zobowiązany do przestrzegania przepisów

¹ K. H r u b y, *L'Action de grâces dans la liturgie juive*, w: *Eucharisties, d'Orient et d'Occident* Paris 1970, T. 1. s. 23-51; H. P a p r o c k i, *Le Mystère de l'Eucharistie. Genèse et interpretation de la liturgie eucharistique byzantine*, Paris 1993, s. 25-26.

² S. C a v a l e t t i, *The Jewish Roots of the Christian Liturgy*, w: *The Jewish Roots of the Christian Liturgy*, ed E. J. F i s h e r, New York-Mahwah 1990, s. 16.

Prawa po ukończeniu trzynastego roku życia. W pobożnych rodzinach dzieci wdrażano w praktyki religijne we wcześniejszym okresie życia. Później w judaizmie rozwinął się związany z tym obrzęd uzyskania pełnoletności – *bar mycwa* – „Syn przykazania” (można doszukiwać się wpływu, być może podświadomego, na sprawowanie obrzędów bierzmowania i konfirmacji w tym mniej więcej okresie życia).

Również apostołowie związani byli z żydowskim rokiem liturgicznym – Dzieje Apostolskie wspominają o święcie Przaśników (20,6) i o podróży apostoła Pawła do Jerozolimy na święto Pięćdziesiątnicy (20, 16).

Związek Jezusa z żydowskim rokiem liturgicznym najbardziej widoczny jest w uczcie paschalnej, domowej uroczystości religijnej, opisanej dość szczegółowo w Nowym Testamencie:

„W pierwszy dzień Przaśników ... z nastaniem wieczoru zajęł miejsce u stołu razem z dwunastu uczniami. A gdy oni jedli, Jezus wziął chleb i odmówiwszy błogosławieństwo, połamał i dał uczniom ... Po odśpiewaniu hymnu wyszli ku Górze Oliwnej” (Mt 26, 17-30 = Mk 14, 12-25 = Łk 22, 1-20 = 1 Kor 11,23-25; por. J 13, 1 – „Było to przed świętem Paschy”).

Ważnym momentem było ustanowienie Eucharystii przez Jezusa podczas żydowskiej wieczerzy paschalnej bądź też uczy o charakterze paschalnym. Wiąże to chrześcijaństwo z całym dziedzictwem Starego Testamentu. Słowa Jezusa, wypowiedziane podczas Ostatniej Wieczerzy, zawierają wyraźne punkty odniesienia do historii Starego Testamentu, a zwłaszcza do Ofiary Przymierza na Synaju (Wj 24, 1-11) i do uroczystości paschalnych Izraela. Kiedy Jezus w Wieczerniku Syjonu dzięki czynił, błogosławił, łamał, to powtórzył tym gesty żydowskiej liturgii, w której sam uczestniczył w ciągu całego swego życia.

Paschalna domowa liturgia żydowska (hebr. *Seder haggadah šel Pesach*), będąca zarazem wieczerzą i opowieścią, wywarła największy wpływ na liturgię chrześcijańską³.

Żydowskie zwyczaje liturgiczne zdominowały całkowicie judeochrześcijaństwo, a następnie poprzez judeochrześcijaństwo przeszły do wszystkich liturgii chrześcijańskich. Pozwala to stwierdzić, że źródło chrześcijańskiej liturgii tkwi w liturgicznej i prywatnej modlitwie żydowskiej⁴.

Ponieważ dziękczynienie i anamneza stanowiły istotną treść żydowskich nabożeństw i uczyt paschalnej, już to jedno musiało zaważyć na rozwoju chrześcijańskiej liturgii. W późnym judaizmie mężczyzna – głowa rodziny, wygłaszał podczas posiłku modlitwę dziękczynną nad chlebem i winem. Jezus surowo przestrzegał tego zwyczaju i jako głowa wspólnoty zawsze błogosławił i dzięki czynił (greckie słowa *ευλογησας* nad chlebem i *ευχαριστησας* nad kielichem u Mt 26, 26 i Mk 14, 23 są tłumaczeniem hebrajskiego określenia *beraka*) i rozdawał chleb. Jednakże samo słowo

³ L. L i g i e r, *Anaphores orientales et prières juives*, Proche Orient Chrétien 13 (1963), s. 101-111.

⁴ F. J. M o r e a u, *Les Liturgies eucharistiques*, Bruxelles-Paris 1924, s.247; H. P a p r o c k i, *Le Mystère de l'Eucharistie*, s. 26-28.

εὐχαριστία występuje w Septuagincie bardzo rzadko (tylko dwanaście razy) i jedynie w tekście Prz 11, 16 odpowiada hebrajskiemu *ben*. We wszystkich innych wypadkach brak jakiegokolwiek odpowiednika hebrajskiego. Pojęciu „eucharystia” (gr. τῆσεὐχαριστίας θυσίας) u Filona z Aleksandrii (ok. 20 przed Chr. – ok. 50 po Chr.) odpowiada natomiast hebrajskie *tôda* z Księgi Kapłańskiej (7, 12-15). Eucharystia według Filona jest syntezą ofiarniczą (*tôda*), będącą kategorią *šelamim* – ofiary wspólnoty. Słowa konsekracji przywołują żydowski kontekst, który rozwinął się następnie w anaforę czyli kanon eucharystyczny. Elementem, który stanowi serce wszystkich żydowskich modlitw liturgicznych jest *berakot* – błogosławieństwo, w sensie żydowskim chwała skierowana do Boga z powodu Jego łaskawości. Błogosławieństwo to zawsze wspominało imię i królestwo. *Berakot* oznacza zarazem modlitwę i dziękczynienie. Błogosławieństwo (*beraka*) nad chlebem i błogosławieństwo nad kielichem jest źródłem wszystkich anafor⁵, łącznie z kanonem rzymskim, który aczkolwiek ma pochodzenie aleksandryjskie, wykazuje wyraźne wpływy judejskie⁶.

Słowo hebrajskie *zikkaron* oznacza memoriał, a *arkarab* przywołanie. Stąd anamneza (gr. ἀνάμνησις) liturgiczna (por. Łk 22, 19; 1 Kor 11, 24.25; Hbr 10, 3) jest wspomnieniem i reaktualizacją wydarzenia zbawczego, spełnieniem eschatologicznej pełni (Mt 26, 29; Mk 14, 25; Łk 22, 15-17), obietnicą powtórzenia pierwocin eschatologicznych zbawczego wydarzenia paschalnego (J 12, 31; 14, 30; 2 Tm 2, 7-8; 1 P 1, 5).

Reaktualizacja zbawienia w Eucharystii jest kontynuacją reaktualizacji zbawienia Izraela w osobie każdego Żyda, który uczestniczy w posiłku paschalnym. Widoczne jest również podobieństwo w innych elementach wieczerzy paschalnej Izraela i Eucharystii.

1. Dziękczynieniu Boga za stworzenie ludu Izraela w czasach Abrahama odpowiada dziękczynienie Bogu za stworzenie świata,

2. Dziękczynieniu Boga za zbawienie Izraela przez Mojżesza odpowiada dziękczynienie Bogu za zbawienie ludzkości przez Chrystusa,

3. Oczekiwaniu przyjścia Mesjasza odpowiada oczekiwanie powrotu Mesjasza,

4. Psalmom i modlitwom odpowiada końcowa doksologia⁷.

Dzieje Apostolskie zawierają cztery wzmianki o łamaniu chleba, pozwalające jedynie stwierdzić, że Eucharystię sprawowano w małych grupach, poza modlitwami w świątyni jerozolimskiej⁸. Eucharystia była

⁵ K. H r u b y, *L'Action de grâces dans la liturgie juive*, s. 23-26; H. C a z e l l e s, *L'Anaphore et l'Ancien Testament*, w: *Eucharisties d'Orient et d'Occident*, s. 11-21; I, H. D a i m a i s, *Thèmes bibliques dans les anaphores eucharistiques de langue grecque*, w: *Le Monde grec ancien et la Bible*, Paris 1984, s. 95-96. S. L e g a s s e, „εὐλογίῳ” et „εὐχαριστοῦν”, w *Mens concordet voci*, Paris 1983, s. 431-435.

⁶ Por. F. M a n s, *L'Origine judéo-chrétienne de la prière «Unde et memores», du canon romain*. *Ephemerides Liturgicae* 101(1987) s. 60-68; i d e m, *Une Prière judeochrétienne dans le canon romain*, *Antonianum* 54 (1979), s. 3-9.

⁷ S. C a v a l e t t i, *The Jewish Roots of the Christian Liturgy*, s. 29.

⁸ J. A. J u n g m a n n, *Missarum sollemnia Explication génétique de la messe romaine*, Paris 1951, T. s. 34-35.

ciągle związana z posiłkiem zwanym agapą, w czym widać wyraźną kontynuację żydowskich uczt o charakterze religijnym⁹.

Przestrzeżenie przez Jezusa tradycji judaizmu jest też widoczne w opisie uzdrowienia trędowatego, ponieważ uzdrowiony otrzymał polecenie: „Idź, pokaż się kapłanom i złoż ofiarę, którą przepisał Mojżesz” (Mt 8, 4). W tym wypadku Jezus wyraźnie nawiązał do nakazu z Księgi Kapłańskiej (14, 1-57).

Również apostołowie przestrzegali tradycji judaizmu, jak świadczy o tym tekst Dziejów: „Wtedy Paweł wziął ze sobą tych mężów, następnego dnia poddał się razem z nimi oczyszczeniu, wszedł do świątyni i zgłosił termin wypełnienia dni oczyszczenia, aż zostanie złożona ofiara za każdego z nich” (21,26).

Tekst Ewangelii Jana (2, 1) – „Trzeciego dnia odbywało się wesele w Kanie Galilejskiej” mówi o tym, że Jezus brał również udział w ceremoniach religijnych, związanych z życiem rodzinnym, w tym wypadku z zawarciem małżeństwa.

Pocałunek pokoju, wzmiankowany w Nowym Testamencie (Łk 7, 45; Rz 16, 16; 1 Tes 5, 26) jest także pochodzenia żydowskiego. W czasach Chrystusa bardziej oficjalne przyjęcia poprzedzał pocałunek i dlatego Jezus wyrzucił Szymonowi, że nie dał mu przed posiłkiem pocałunku (Łk 7, 45). Apostoł Paweł rekomendował swoim korespondentom, aby pozdrawiali się pocałunkiem pokoju (Rz 16, 16; 1 Tes 5, 26)¹⁰.

Podobnie umycie rąk, wynikające z kontekstu opisu Ostatniej Wieczerzy i posiłków, które spożywał Jezus, jest obrzędem przejętym ze Starego Testamentu. Według *berakot* z Miszny (8, 3) umycie rąk miało miejsce przy końcu posiłku (we wczesnym chrześcijaństwie przy końcu agapy, przy przejściu w celebrację eucharystyczną¹¹). Następnie umycie rąk (*lavabo*) przeszło do wszystkich liturgii chrześcijańskich.

Do zwyczajów żydowskich nawiązują też, utrzymane w duchu sporów rabinackich, rozważania apostoła Pawła w kwestii nakryć głowy (1 Kor 11, 4-10), prawdopodobnie też zasada „biskup ma być mężem jednej żony” (1 Tm 3, 2), przeciwstawiająca żydowską zasadę monogamii tradycjom pogańskim. Wpływy te są znacznie głębsze. Wystarczy tu wymienić przestrzeżenie obrzezania w Kościołach koptyjskim i etiopskim oraz zasad nieczystości rytualnej w odniesieniu do okresu miesiączkowania, porodu i połogu, we wszystkich Kościołach wschodnich.

W listach Pawłowych spotykamy zwroty „Błogosławiony Bóg” (2 Kor 1, 3) i „Niech będzie błogosławiony Bóg” (Ef 1, 3), występujące także w Starym Testamencie, ale równocześnie stanowiące integralną część modlitw żydowskich, na przykład:

„Błogosławionys Ty, Wiekuisty, na wieki. Amen i amen.

⁹ H. Paprocki, *Le Mystère de l'Eucharistie*, s. 31-32.

¹⁰ G. K Houri-Sarkis, «Notes sur l'anaphore syriaque de saint Jacques», *L'Orient Syrien* 5 (1960), s. 24.

¹¹ A. Baumstark, *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953, s. 147.

Błogosławionyś Wiekuisty z Syjonu, tronujący w Jerozolimie”¹².

W Nowym Testamencie występuje też określenie *Liber vitae*. Wyrażenie to jest zapożyczone ze Starego Testamentu (Wj 32, 32-33; Ps 68, 29; 138, 16; Dn 12, 1 – „Którzy są zapisani w księdze życia” i oznacza całość życia ziemskiego. Wykreślenie z księgi życia jest więc synonimem śmierci (Wj 32, 32-33; Ps 68, 29). Określenie „księga życia” przeszło też do liturgii żydowskiej i w modlitwie porannej „Nasz Ojcze, nasz Królu” (hbr. *abeynu melekenu*) występują następujące prośby:

„Zapisz nas w księdze życia szczęśliwego,
zapisz nas w księdze dobrej odpłaty,
zapisz nas w księdze pożywienia i utrzymania,
zapisz nas w księdze odkupienia i zbawienia,
zapisz nas w księdze przebaczenia i odpuszczenia”¹³.

W modlitwach żydowskich często powtarza się też prośba:

„Wspomnij nas ku życiu, Królu,
mający upodobanie w życiu,
i zapisz nas do księgi życia,
dla siebie, Boże życia”.

Można tu jeszcze zacytować modlitwę na dziesięć dni pokuty:

„Do księgi życia, błogosławieństwa i pokoju, i utrzymania dostatecznego,

abyśmy byli wspomnieni i zapisani przed Tobą,
my i cały naród Twój, dom Izraela,
na życie błogie i na pokój”¹⁴.

W epoce judeochrześcijańskiej termin *Liber vitae* odnosi się do życia wiecznego, zaliczenia do grona wybranych (Jub 30, 22; 36, 10; Ap 20, 12; 15, 17...). Apostoł Paweł również pisał o imionach zapisanych w księdze życia (Flp 4, 3), wiele razy spotykamy to wyrażenie w Apokalipsie (3, 5; 13; 8.15, 17; 17, 8; 20, 12; 21, 17). *Liber vitae* należy obecnie do wielkiej modlitwy wstawienniczej – intercesji. Termin ten występuje do dzisiaj w liturgii chaldejskiej i maronickiej (ta ostatnia wspomina też *Księgę uczynków*). Ludzkie czyny, dobre i złe, są zapisane w tych księgach, które zostaną zaprezentowane w dniu sądu¹⁵.

Opis świątyni w Apokalipsie (4, 2-5) wraz z opisem liturgii niebieskiej, połączony ze śpiewem „Święty, Święty, Święty” z Iz 6, 3, i opisem opieczetowanej księgi (5, 1) jest oparty na zwyczajach liturgicznych żydowskich i na synagodze. Nawiązania te wpłynęły na kształt cerkwi

¹² *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty, oraz obrządki i ceremonie religijne*. Tłum. S. Spitzer, Kraków 1926, s. 81.

¹³ *Tamże* 125.

¹⁴ *Tamże*, 479 i 121.

¹⁵ G. K h o u r i - S a r k i s, *Notes sur l'anaphore syriaque de saint Jacques*, L'Orient Syrien 5(1960), s. 131-135; J. D a n i e l o u, *Theologie du judeo-christianisme*, Tournai 1958, s. 151-154; J. T a b e t, *L'Eschatologie dans l'office commun maronite*, Parole de l'Orient 2(1971); s. 27-28; R. H. C o n n o l y, *The Book of Life*, The Journal of Theological Studies 13(1911-1912), s. 580-594.

(architektura cerkiewna postępuje za synagogą i świątynią jerozolimską) i świątyni chaldejskich¹⁶.

Wiele błogosławieństw typowo judeochrześcijańskich występuje w *Konstytucjach Apostolskich* (CA VII, 33,1 – 38,9), umieszczonych po adaptacji *Didaché* (VII, 1, 1-32, 5). Także liturgia CA VIII, zwana klementyńską (5, 11-15, 10), bogata w reminiscencje biblijne, jest śladem teologii wspólnot judeochrześcijańskich. Modlitwa *ante-Sanctus* (prefacja) tej liturgii w długiej anamnezie Bożych dobrodziejstw w dziele zbawienia i historii Izraela (12, 8-36) stanowi parantezę z Avodah – posługą arcykapłańską w Jom Kippur. Ponieważ liturgia CA VIII jest umieszczona bezpośrednio po modlitwie święceń biskupich (5, 1-9) i przywołuje w prefacji posługę arcykapłana Starego Testamentu, może to świadczyć, iż była celebrowana podczas święceń biskupich, i dlatego nawiązuje do tradycji kapłańskiej Starego Zakonu. Do liturgii sformułowania te przeszły poprzez List do Hebrajczyków (5, 1-4; 9, 1-21), gdzie występuje analiza posługi arcykapłańskiej¹⁷.

Należy tu przypomnieć, że lektury liturgiczne są dziedzictwem kultu synagogi. Podwójna lekcja (z Prawa i z Proroków) już w czasach apostoelskich przeszła do Kościoła z rytu synagogałnego (por. Dz 13, 15; 15, 21; Kol 4, 16; 1 Tes 5, 27). Następnie została wzbogacona o czytania nowotestamentowe. Ten właśnie schemat czterech czytań jest ciągle zachowywany w Kościele koptyjskim¹⁸.

Wpływ tradycji judejskiej jest znacznie poważniejszy i obejmuje nie tylko zwyczaje liturgiczne. Większość wypowiedzi Jezusa, traktowanych jako typowo nowatorskie, a nawet przeciwstawne judaizmowi, występuje w *Talmudzie* na przykład: „Szabat został wam dany, ale wy nie zostaliście dani szabatowi”¹⁹. Również uniwersalizm chrześcijański, zaświadczony w Ewangelii Mateusza – „Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody” (Mt 28, 19) – ma swoje korzenie w judaizmie: „A jeżeli zamieszka wśród was cudzoziemiec, albo jeżeli ktokolwiek żyje na stałe wśród waszych potomków, a będzie chciał złożyć ofiarę ogniową, woń przyjemną dla Pana, to niech uczyni tak, jak wy czynicie” (Lb 15, 14) oraz w modlitwie Salomona na poświęcenie świątyni: „A także cudzoziemca, który nie należy do twojego ludu izraelskiego, a przyjdzie z ziemi dalekiej ze względu na twoje imię – Ty racz wysłuchać w niebie, aby wszystkie ludy ziemi poznały twoje imię” (1 Krl 8, 11). O uniwersalizmie judaizmu świadczyła też składana

¹⁶ Н. Папроцкий, *Le Mystère de l'Eucharistie*, s. 120-123 por. A. A. Dmitrievskij, *Древнеиудейская синагога и её богослужебные формы в отношении к христианскому храму и его богослужебным формам*, *Православный Собеседник* 39(1893), z 4. s. 333-370; z 5, s. 8-23.

¹⁷ I.H. Dalmais, *Thèmes bibliques dans les anaphores eucharistiques de langue grecque*, s. 97-99.

¹⁸ A. Baumstark, *Liturgie comparée*, s. 26, 28, 50; W. Rordorff, *La Bible dans l'enseignement et la liturgie des premières communautés chrétiennes*, [w:] *Le Monde grec ancien et la Bible*, s. 69, 88-91; Ch. Renoux, *La Lecture biblique dans la liturgie de Jérusalem*, *ibid.*, s. 339-420.

¹⁹ *Talmud*, traktat *Yoma* 85 b = Mk 11, 27.

w święto Nowego Roku ofiara za wszystkie ludy oraz obecność dziedzica pogan w świątyni jerozolimskiej.

Wszystko to pozwala stwierdzić, że podstawowe nurty Ewangelii, zwłaszcza zaś zwyczaje liturgiczne, zakorzenione są w judaizmie. Jednakże pomimo dużej ilości publikacji dotyczących wpływu liturgii żydowskiej na Nowy Testament i na liturgie chrześcijańskie, temat ten wymaga wielu jeszcze szczegółowych studiów. Ponieważ zaś „cudzoziemiec, który studiuje Prawo, ma taką samą zasługę, jak arcykapłan w Jerozolimie”²⁰, pozwala to także nam żywić pewną nadzieję.

ks. HENRYK PAPROCKI

²⁰ *Talmud*, traktat *Avoda zara* 3 a.